

Володимир Лукін

СВЯЩЕНСТВО У МІЖЗАВІТНИЙ ПЕРІОД: КОРОТКИЙ ЕКСКУРС-АНАЛІЗ

Розглянуто зміни в богослов'ї священства в неканонічних текстах міжзавітної літератури. Констатовано їхній вплив на трансформацію суспільного сприйняття священства як такого. Зроблено екскурс-аналіз, мета якого – показати історичні й богословські обставини, за яких формувалося уявлення про новозавітне священство.

Ключові слова: священство, первосвященик, ангел, Завіт, Цадок, Аарон, храм.

Вступ

Канонічні тексти, які стосуються періоду Другого храму (Малахії, Аггея, Захарії, Езри, Неемії, частково Єзекиїла [40-48]), з декотрими варіаціями (Захарія), не вказують на якісь зміни в уявленнях про посередницьку інституцію священства (йдеться про невідповідність моделям як вузькоспеціального, так і загальнонаціонального священства)¹, на відміну від неканонічної

¹ Незважаючи на певні семантичні проблеми, вислів *קִהְיֶה לְךָ כֹּהֵן* не може вказувати на єдину конкретну групу, яка монополізує культові прерогативи. Навпаки, він «гнучкий» і свідчить про існування груп, диференційних з погляду ритуальних дозволів, градації доступу до сакрального простору та яскраво вираженої не тільки ерархії відносин між ними, а й субординації в діяльності: первосвященики, священники, левіти, назорей і простолюдні. Їхнє священство можна поділити на дві групи: вузькоспеціальне і загальнонаціональне. Кожна з груп священства, ставучи частиною обрядової діяльності, притаманної тільки їй, повинна була неухильно дотримуватися чітких приписів, виявляючи свої релігійні почуття і сподівання. Вони не протиставлені одні одним, а в сукупності розкривають богословську інтенцію та адресатів Синайських обітниць. Важливо пам'ятати, що наявність загального простору для священнодійства – одна з головних ознак і вузькоспеціального, і загальнонаціонального священства. Основним місцем для їхньої взаємодії було святилище. До того ж, мотив святості не тільки логічно організовував простори скінії та її атрибутику, а й упорядковував, конкретизував та визначав як ритуальні,

літератури міжзавітного часу. В ній, натомість, зафіксовано зміни в розумінні концепту священства, які свідчать про процес перегляду текстових даних у контексті тогочасних мінливих політичних реалій і релігійних ситуацій, що згодом стали частиною історії ізраїльського народу. Саме богословська невизначеність у міжзавітний період, тісно пов'язана з ідеологією священства, сформувала фатальне «багатоголосся» в уявленнях юдейського народу про власну значимість у світі, про особу Месії, про своє майбутнє і сьогоднішнє. Слід також визнати, що богослов'ю священства, яке зазнало суттєвих змін власне в період Другого храму, все ж притаманна деяка «зовнішня» (термінологічна) подібність до богослов'я священства Нового Завіту, хоча серйозного ідеологічно-праксеологічного впливу на нього воно не справило.

Мета нашого екскурсу-аналізу – показати богословські «обставини», у яких чи майже паралельно з якими, проте не ізольовано від них, зароджувалось і фіксувалось уявлення про новозавітне священство. З огляду на широке опрацювання цього питання саме в зарубіжній науці, вважаємо за доцільне коротко представити в цій статті погляди, притаманні неканонічній літературі періоду Другого храму, водночас ознайомлюючи українського читача з головними аспектами зазначеної проблематики.

Екскурс-аналіз

Значимість священства у поствавилонську епоху, тобто на «ранньому» або «початковому»² етапі міжзавітного періоду, не підлягає сумніву. Важливо наголосити, що окреслення 400-річної фази як «часу мовчання», популярне в протестантських неакадемічних колах, є богословськи некоректним. Адже «мовчання», тобто відсутність у межах канону (у протестантському розумінні) необхідної інформації про суб'єкт дослідження, не свідчить про стагнацію у відносинах між Богом і Його народом³. Утім, треба відзначити й позитивну тенденцію: такий підхід до осмислення історії Божого народу не позначився на кількості наукових досліджень у сфері, котра нас цікавить. Більшість цих досліджень ґрунтується на змістових характеристиках окремих книг або уривків із них.

Спостерігається також підвищений інтерес богословів до концепції священства, представленої в текстах Кумрану. Марія Мемфредіс продемонструвала вплив системи світогляду Храмового сувою на формування

так і етичні межі поклоніння Господеві. І все ж, попри спільну для обох сферу – поклоніння, кожному було визначено властиве йому «місце» в богослужбовому житті Ізраїля.

² Терміни наші – В.Л.

³ Див. передмову Джеймса Вандеркама до російського видання його книжки: Джеймс Вандеркам. *Введення в ранній юдаїзм*. Москва: ББИ св. Апостола Андрія 2001, с. ix-x.

структури ідеології кумранітів, відображене у змісті їхніх сувоїв⁴. Відомо, що свою громаду (хоч, у принципі, немає доказів, що це була громада) вони ототожнювали з храмом, а ефективність своєї діяльності, яку вели в контексті есхатологічних очікувань, порівнювали з результативністю культового служіння в Єрусалимському храмовому комплексі⁵.

Джозеф Енжел, аналізуючи взаємозв'язок між священством і есхатологією, стверджує, що наявність двох типів есенської есхатології – літургійної і месіанської – була визначальним чинником у релігійній практиці кумранської спільноти⁶. Особливу увагу есени приділяли літургійному обрамленню й контекстові кумранського жрецтва: у їхніх текстах священники представлені в ангельських термінах, а ангели наділені жрецькими обов'язками. Як влучно зазначив Кріспін Флетчер-Луїс, концепція неземного священства – це вираження піку людського досвіду-участі в неземному служінні разом з ангелами і містерії Божественного пізнання, бо володіння таким привілеєм вважали небесним даром⁷. Дж. Енжел стверджує, що через допуск до божественного знання есени прирівнювали своє просвітлення до ангельського просвітлення⁸. Безперечно, вони спіритуалізували жрецькі привілеї та використовували їх як символ своєї вибраності⁹.

Науковці досліджували також тематично-часові й етичні питання, зокрема відкуплення, відлучення та вигнання, питання двох духів, злого

⁴ Maria Mamfredis. *'A Nation of Priests': The World-view of the Temple Scroll and its Application to the Way of Life Prescribed in the Sectarian Scrolls from Qumran*: PhD thesis. Concordia University (Montreal-Quebec) 2000.

⁵ Lawrence H. Schiffman. *The Theology of the Temple Scroll* // *The Jewish Quarterly Review. New Series* 85 (1994) 109-123; Jacob Steven Leonard. *The Biblical Masorah and the Temple Scroll (11Q Torah): Some Problems and Solutions*: PhD thesis. Hebrew union college 1990; Hanne von Weissenberg. *The Centrality of the Temple in 4QMMT. The Dead Sea Scrolls: Texts and Context* / ред. Charlotte Hempel. Leiden: Brill 2010, с. 293-305.

⁶ Joseph L. Angel. *Victory in Defeat: The Image of the Priesthood in the Dead Sea Scrolls*: PhD thesis. New York University 2008, с. 305-306. Також див.: Kim Eui Won. *An Eschatological Examination of the New Covenant Based on the Dead Sea Scrolls*: PhD thesis. New York University 1981; Alex P. Jassen. *The Dead Sea Scrolls and Violence: Sectarian Formation and Eschatological Imagination* // *Biblical Interpretation* 17 (2009) 12-44; Philip Devis. *Eschatology at Qumran* // *Journal of Biblical Literature* 104/1 (1985) 39-55 (автор висловлює сумніви з приводу звичних кліше щодо кумранської есхатології). Про соціальну роль літургії в Кумрані див.: Russel Arnold. *The Social Role of Liturgy in the Religion of the Qumran Community*: PhD thesis. University of California 2005. У роботі використано соціо-науковий підхід для опису літургійної практики громади за допомогою шести категорій: громадські ритуали, політичні обряди, ритуали скорботи / лиха (що пов'язано з небезпекою), календарні церемонії, пости і свята, ритуальні тексти.

⁷ Crispin T. Flether-Louis. *Some Reflections on Angelomorphic Humanity Texts among the Dead Sea Scrolls* // *Dead Sea Discoveries* 7/3 (2000) 292-311, тут с. 296.

⁸ J. Angel. *Victory in Defeat*, с. 299-300.

⁹ M. Mamfredis. *'A Nation of Priests'*, с. 165-167.

священика, війни, громадянської ідеології, месії-священика, левітів, соте-ріології, Мелхіседека, ставлення до жертв і поклоніння, які так чи так були обумовлені концепцією священничого світогляду. Особливий акцент зроблено на проблемах моральної та ритуальної чистоти в розумінні кумранітів¹⁰.

Варто зазначити, що дослідники не зосереджуються на ідеології кумранітів як на єдиному фіксаторі історичної трансформації концепту священства. Такі книги, як Бен Сіра (Сираха), Ювілеїв, Перша Еноха (Книга Стражів), Перша і Друга Макавеїв, Завіт Мойсея, Завіт дванадцяти патріархів, Юдити, Товита, є не лише джерелами богословських вимірів, а й інформують про їхні експліцитні й імпліцитні політичні передумови, засвідчуючи еволюцію самого концепту.

Масштабний, якщо його можна так охарактеризувати, підхід (кількість книг)¹¹ до змін, котрі відбулись у священстві як інституції, представлено в роботах Лестера Греббі¹², Марти Гіммельфарб¹³ і Маргарет Баркер¹⁴. Хоча тема священства не є основною метою дослідницьких пошуків Л. Греббі¹⁵, стисле представлення не завадило цьому авторові відтворити цілісне сприйняття багатогранності ідеї священства чи багатьох ідей про священство(-ва). На відміну від нього, М. Гіммельфарб зосереджує увагу на меншій кількості книг (Книга Стражів, Бен Сіра, арамейський Левій, Ювілеїв, Храмовий сувій і Дамаський документ), але детальніше працює над розгорнутою концепцією¹⁶. Однак якщо згадані богослови для чіткого обґрунтування своїх висновків

¹⁰ Eyal Regev. Moral Impurity and the Temple in Early Christianity in Light of Ancient Greek Practice and Qumranic Ideology // *The Harvard Theological Review* 97/4 (2004) 383-411; Michael Clive Newton. *The Concept of Purity at Qumran and in the Letters of Paul*. PhD thesis. McMaster University 1980.

¹¹ Бен Сіра (Сираха), Ювілеїв, Перша Еноха (Книга Стражів), Перша Макавеїв, Завіт Мойсея і Завіт дванадцяти патріархів, Кумранські тексти.

¹² Lester L. Grabbe. *Judaic Religion in the Second Temple Period: Belief and Practice from the Exile to Yavneh*. London: Taylor & Francis, 2003.

¹³ Martha Himmelfarb. *A Kingdom of Priest: Ancestry and Merit in Ancient Judaism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2006. Хронологічні межі цієї праці охоплюють і тексти Нового Завіту, особливо Книгу Одкровення, проте не варто ігнорувати відкриттів дослідниці, пов'язаних із літературою міжзавітного періоду.

¹⁴ Margaret Barker. *The Great High Priest: The Temple Roots of Christian Liturgy*. Edinburgh: T&T Clark Ltd 2003.

¹⁵ Вісім тем, які він опрацьовував, служать холистичною основою сприйняття й оцінки юдаїзму періоду Другого храму: погляди про Бога і духовний світ; храм і священство; писання і синагога; основні релігійні течії і революційні рухи; есхатологія і месіанізм; магія і передбачення; релігія в юдейській діаспорі; наведені й ті, що бояться Бога. Одна з вибраних тем – храм і священство – безпосередньо пов'язана з нашим дослідженням.

¹⁶ Книгам Стражів, Бен Сіра, арамейському Левію відведено 41 сторінку; Книзі Ювілеїв – 31. У Греббі ж є загалом не більше 20 сторінок для всіх представлених книг.

досліджують документ за документом, то М. Баркер вдається до тематичного компаративізму, аналізуючи літературні джерела в контексті визначених тем, що, втім, не позбавляє її працю продуктивності, а тема священства, яка нас цікавить, у ній далека від периферійності¹⁷.

Більшість наявних досліджень ґрунтуються на змістових характеристиках окремих книг або ж їхніх уривків. Особливості смислових і функційних контурів священства у Книзі Сираха дослідили професіонали в цій галузі: Саул Олієн, Отто Мюлдер, Джозеф Дженсен, Чарлз Соммер¹⁸. Богослови наголошують, що Сирахові не вдається приховати симпатії до священників (7:29-31; 34:18-35:16; 38:9-11), і він приділяє образіві первосвященника особливу увагу (50:1-29)¹⁹. С. Олієн вказує на те, що священнича ідеологія в Книзі Сираха близька до світоглядних домінант П'ятикнижжя²⁰. У ній виразно видно наголос як на політичній, так і на релігійній ролі первосвященника в період еллінізації²¹. Як наслідок, не вдалося уникнути політизації ідеї священства і самого образу первосвященника. Дискусійним є питання, пов'язане з історичною ідентифікацією особи первосвященника в панегірику в Сир. 50:1-29. Відомий фахівець із міжзавітного періоду Джеймс Вандеркам вважає, що особою, якій присвячено похвалу в Книзі Сираха, був Симон I²², натомість Дж. Дженсен та О. Мюлдер обстоюють кандидатуру Симона II²³, причому Мюлдер наголошує, що існують два варіанти ідентифікації особи Симона: один – згідно з єврейською версією (Симон II), другий – з грецькою (Симон I)²⁴.

Інша особливість Книги Сираха – применшення ролі завіту з Давидом, але у вельми незвичний спосіб: через звеличення вічного завіту з Аароном

¹⁷ Дослідниця розглядає такі книги: Перша Макавеїв, Ювілеїв, Перша Еноха, Бен Сіра, Завіт Левіта, Кумранські сувої.

¹⁸ Saul M. Olyan. Ben Sira's Relationship to the Priesthood // *Harvard Theological Review* 80/3 (1987) 261-286; Otto Mulder. *Simon the High Priest in Sirach 50: An Exegetical Study of the Significance of Simon the High Priest as Climax to the Praise of the Fathers in Ben Sira's Concept of the History of Israel*. Leiden: Brill 2003; Joseph Jensen. *Ben Sira's Teaching on Social Justice*: PhD thesis. Catholic University of America 1996; Charles Sommer. *A Kingship in Ben Sira's Hymn of the Ancestors*: PhD thesis. Catholic University of America 2007.

¹⁹ Класичною роботою, присвяченою особі первосвященника, є: O. Mulder. *Simon the High Priest in Sirach 50*.

²⁰ S. Olyan. Ben Sira's Relationship to the Priesthood, с. 285.

²¹ L. Grabbe. *Judaic Religion in the Second Temple Period*, с. 52-53.

²² Дж. Вандеркам. *Введение в ранний иудаизм*, 145.

²³ J. Jensen. *Ben Sira's Teaching on Social Justice*, с. 35 (прим. 109). Детальніше про політичні настрої того часу див. там само, с. 33-39, а також: O. Mulder. *Simon the High Priest in Sirach 50*, с. 345-351, 354.

²⁴ O. Mulder. *Simon the High Priest in Sirach 50*, с. 317-326, 344-353.

і Пінхасом²⁵. Усі нащадки Аарона, а не тільки цадокіти, легітимізуються як священнослужителі²⁶. Крім цього, Цадок не фігурує в гимнах, присвячених праотцям²⁷. Таке ігнорування цієї особи свідчить про імпліцитну критику цадокітського ексклюзивізму у храмовій сфері того періоду²⁸. На думку Терези Браун, відбувається ідеалізація Ааронового священства²⁹. Як стверджує Ч. Соммер, священничий статус ааронітів калькує біблійну ідеологію³⁰. Очевидно, що перевага надається первосвященничій лінії³¹. Первосвященик Симон – зразок для кожного, адже він уособлює єдність мудрості й Тори у священничій традиції Єрусалимського храму³².

Аспекти поняття священства у Книзі Ювілеїв дослідили Гельге Кванвіг, Тодд Ганнекен, Роберт Кюглер, Джеймс Кюгель і Джеймс Скотт, розставивши відповідні акценти³³. Ця книга наголошує на фундаментальній значимості левітського священства у контексті спасіння.

Перша особливість Книги Ювілеїв у представленні священства полягає у приписуванні священничого статусу Адамові, Еноху, Ноєві, Аврааму, Ісаакові, Якову та Левію. Друга особливість, якою ця книга різко контрастує

²⁵ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, c. 35; S. Olyan. *Ben Sira's Relationship to the Priesthood*, c. 270; Ch. Sommer. *A Kingship in Ben Sira's Hymn of the Ancestors*, c. 175; Michael Cheng. *The Wise Kings of Judah According to Ben Sira: A Study in Second Temple Use of Biblical Traditions*: PhD thesis. Westminster Theological Seminary 2008, c. 165; Teresa Rash Brown. *Sinners, Idol-Worshippers and Fools among the Men of Heseed Ben Sira's Pedagogy in Praise of the Fathers (Sir 44-50)*: PhD thesis. Graduate Theological Union (Berkeley, CA) 1998, c. 143-146.

²⁶ T. Brown. *Sinners, Idol-Worshippers and Fools among the Men of Heseed Ben Sira's Pedagogy*, c. 147. Додатково про садокітів див.: Deborah W. Rooke. *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel*. Oxford: OUP 2000; Alice Hunt. *The Zadokites Finding their place in the Hebrew Bible*: PhD thesis. Vanderbilt University 2003.

²⁷ Вступ (44:1-15); Давид (47:1-11); Соломон (47:12-23); Єзекиа (48:17-22); Йосія (49:1-3); нечестиві царі (49:4-6).

²⁸ Ch. Sommer. *A Kingship in Ben Sira's Hymn of the Ancestors*, c. 5. Політичний аспект виділив також Олієн: S. Olyan. *Ben Sira's Relationship to the Priesthood*, c. 285.

²⁹ T. Brown. *Sinners, Idol-Worshippers and Fools among the Men of Heseed Ben Sira's Pedagogy*, c. 143-164.

³⁰ Ch. Sommer. *A Kingship in Ben Sira's Hymn of the Ancestors*, c. 175.

³¹ Там само.

³² O. Mulder. *Simon the High Priest in Sirach 50*, c. 373.

³³ Helge S. Kvanvig. *Jubilees between Enoch and Moses: A Narrative Reading* // *Journal for the Study of Judaism* 35/3 (2004) 243-261; Todd Hanneken. *The Book of Jubilees among the Apocalypses*: PhD thesis. University of Notre Dame 2008; James Kugel. *Levi's Elevation to the Priesthood in Second Temple Writings* // *Harvard Theological Review* 86/1 (1993) 1-64; Robert A. Kugler. *The Levi-Priestly Tradition: From Malachi to Testament of Levi*: PhD thesis. Notre Dame University 1994, c. 193-227; James M. Scott. *On Earth as in Heaven: The Restoration of Sacred Time and Sacred Space in the Book of Jubilees* [= Supplement for *Journal of the Study of Judaism*, 117]. Leiden: Brill 2005.

з Книгою Сираха, – це відсутність згадки про Аарона – особи, котра відіграла важливу роль у біблійній розповіді. Можливо, це свідчить про негативне ставлення сучасників до діяльності ааронітів³⁴. Як стверджує Дж. Скотт, Енох служить своєрідним прототипом і передвісником відновленого священства на Синаї³⁵. Якщо в Першій книзі Еноха священничий статус Еноха (через акт заступництва за упалих Стражів) лише мається на увазі, то у Книзі Ювілеїв його представлено як факт³⁶.

Згідно з Дж. Скоттом і Дж. Кюгелем, хоча Левію належав особливий статус серед усіх синів Якова³⁷, його коліно не мало додаткових привілеїв. І причина цього криється в акценті на єдності ізраїльського народу³⁸. Адже Ізраїль – це «царство священників» (Юв 16:18; 33:20), і левіти мали усвідомлювати себе частиною народу, хоча їхнє функціональне призначення відрізнялося від призначень інших³⁹. Яскравий момент у Книзі Ювілеїв – родовід, завдяки якому легітимізувалася інтеграція в ізраїльське суспільство як у «царство священників»⁴⁰, що, однак, суперечить біблійному богослов'ю, згідно з яким тільки левіти могли бути священниками (Чис 1:47-54). Якщо Ізраїль, зокрема й нащадки Левія, – це «царство священників», то стає зрозумілим зосередження розповіді книги і розвитку ідеології не тільки на змісті Книги Второзаконня⁴¹, а й на текстах так званого Священничого кодексу⁴². Ізраїль мав відрізнитися від усіх інших народів. Його активність серед них стверджується за допомогою священничої термінології. Священничий статус мають усі, хто дотримується Тори⁴³. Отож демократизація священства стає

³⁴ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 58; Ганнекен вважає, що Книга Ювілеїв відіграла важливу роль у суперечках між різними групами священників (T. Hanneken. *The Book of Jubilees among the Apocalypses*, с. 323).

³⁵ J. Scott. *On Earth as in Heaven*, с. 31.

³⁶ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 56.

³⁷ J. Scott. *On Earth as in Heaven*, с. 31; J. Kugel. *Levi's Elevation to the Priesthood in Second Temple Writings*, с. 57-63. Він перший священник з ізраїльтян і перший по лінії Адама, названий священником.

³⁸ T. Hanneken. *The Book of Jubilees among the Apocalypses*, с. 323-324.

³⁹ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 53.

⁴⁰ Там само, с. 58.

⁴¹ Наприклад, таку позицію озвучено в: J. Scott. *On Earth as in Heaven*, с. 128, 129, 172 та ін.; M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 79, 81; у низці статей зі збірника: *Enoch and the Mosaic Torah. The Evidence of Jubilees* / ред. Gabrielle Boccaccini, Giovanni Ibba. Grand Rapids, MI: Eerdmans 2009.

⁴² M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 96.

⁴³ Там само, с. 98; Дж. Вандеркам стверджує, що Книзі Ювілеїв притаманна більш священнича орієнтація, ніж Книзі Левія: James VanderKam. *The Book of Jubilees: Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha*. Sheffield: Sheffield Academic Press 2001, с. 142. Ми зауважуємо явний

очевидним імперативом, а елітаризм витісняється. На жаль, на відміну від арамейського Левія⁴⁴, зміст Книги Ювілеїв замовчує деталізацію обрядової діяльності Левія, про яку говориться після його висвячення. На думку деяких богословів, Книга Ювілеїв – це програма для «царства священників», оскільки в ній наявні очевидні подібності з фарисейською практикою священничої чистоти.

Спроби конкретизувати священничі мотиви в Першій книзі Еноха (Книга Стражів 1-36), їхнє релігійне тло й політичне підґрунтя зробили Іда Фроліх, Йошіко Рід, Пае Ган, Архібальд Райт та Амар Еннус⁴⁵. Утім, дуже важко визначити зміни в розумінні ролі та функції священства без урахування критики на адресу священства як, ймовірно, головного імпліцитного мотиву Книги Стражів⁴⁶.

Як зазначає Гарольд Елленс, шлюби ангелів із жінками, що призвели до порушення космічного порядку й розкриття секретів людям, служать свого роду початковим скриптом, який прописує подальші зауваження на адресу сучасних священників, хоч і не всіх⁴⁷. М. Гіммельфарб стверджує, що священники, тобто ангели, – принаймні деякі з них, – через шлюби з жінками не зі священничого родоводу (земними жінками) осквернили священство⁴⁸, внаслідок чого жінки одержали доступ до прихованих знань⁴⁹. Й. Рід наго-

нахил до демократизації священства, а також негативне ставлення до яскраво вираженого елітаризму.

⁴⁴ Яків дає Левієві настанову щодо обрядової діяльності.

⁴⁵ Ida Frohlich. *The Figuries of the Book of Watchers in the Enochic Tradition (1-3 Enoch)* // *Henoch* 33/1 (2011) 6-26; Yoshiko Reed. *What the Fallen Angels Taught: The Reception-History of the Book of the Watchers in Judaism and Christianity*. PhD thesis. Princeton University 2002; Paе Hun. *The Book of Watchers and the Book of Daniel Apocalypses Engaged in the Interpretation of the Canonical Torah*. PhD thesis. Graduate Theological Union (Berkeley, CA) 2000, с. 141-152; Amar Annus. *On the Origin of Watchers: A Comparative Study of the Antediluvian Wisdom in Mesopotamian and Jewish Traditions* // *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 19/4 (2010) 277-320; Archie Wright. *Breaching the Cosmic Order: The Biblical Tradition of Genesis 6.1-4 and its Reception in Early Enochic and Philonic Judaism*. PhD thesis. Durham University 2005.

⁴⁶ Хоча Й. Рід стверджує, що якщо натхненниками Книги Стражів були писарі, то не конче говорити про їхню конфронтацію із храмовою владою (Y. Reed. *What the Fallen Angels Taught*, с. 99); у П. Гана інша позиція: Книга Стражів присвячена конфлікту священників, які борються за свій авторитет (P. Hun. *The Book of Watchers and the Book of Daniel Apocalypse*, с. 144).

⁴⁷ Harold Ellens. *Enochians and Zadokites* // *Henoch* 24 (2002) 147-153.

⁴⁸ Це близько до мотивів арамейського Левія (Дж. Вандеркам. *Введение в ранний иудаизм*, с. 117).

⁴⁹ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 21; про дружин ангелів див.: Kelley Coblentz Bautch. *What Becomes of the Angels' "Wives"?: A Text-Critical Study of 1 Enoch 19:2* // *Journal of Biblical Literature* 125/4 (2006) 766-780; David Suter. *Fallen Angel, Fallen Priest: The Problem of Family Purity in 1 Enoch* // *Hebrew Union College Annual* 50 (1979) 115-135.

лошує на важливості мотиву забороненого знання в літературній структурі 1 Еноха 12-16, що служить своєрідним ядром у поясненні епістемологічних питань, поставлених забороненою педагогікою Стражів і сходженням Еноха, – звичайно ж, з урахуванням священничих обертонів⁵⁰. П. Ган переконаний, що прихована причина написання Книги Стражів (1 Ен. 12-36) – конфлікт між енохіанами і цадокітами як протистояння двох герменевтичних ключів тлумачення Тори⁵¹. Енохіани вірили, що священники із цадокітів після Вавилонського полону знехтували ідеологією Божественної присутності⁵², тому головним інтерпретаційним ключем Тори є не традиція закону, а богослов'я небесного піднесення⁵³. У світлі цього нового богослов'я писар Енох (12:4; 13:6-7; 15:1) був обраний для одержання нового одкровення. Хоча його прямо не названо священником, але функціональну динаміку залучення Еноха в посередницьку діяльність можна зафіксувати в термінах священства⁵⁴. На думку М. Гіммельфарб, Енох служить моделлю нового священства, оснований не на родоводі, а на праведності та професійних якостях писаря⁵⁵. Священники як сучасники автора(-ів) документа мали почути чітку звістку: побожності

⁵⁰ Y. Reed. *What the Fallen Angels Taught*, с. 65, 97; детальніше про священничі мотиви див. там само, с. 95-99; Гіммельфарб звертає увагу на наявність контрасту між тим, що Стражі відкрили людині, і одкровенням Бога, даним Енохові (M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 21).

⁵¹ P. Hun. *The Book of Watchers and the Book of Daniel Apocalypse*, с. 152; Еннус говорить про вавилонізацію так званого цадокітського священства, але не забуває і про передумови (A. Annus. *On the Origin of Watchers*, с. 316).

⁵² Про різницю між богослов'ям восходження і присутності див.: A. Annus. *On the Origin of Watchers*, с. 146-149.

⁵³ A. Annus. *On the Origin of Watchers*, с. 152. По-перше, енохіани змінили традицію Другого храму, суть якої полягала в отождненні закону Мойсея з Торою. Вони запропонували тлумачити канонічну Тору, використовуючи богослов'я восходження (там само, с. 152). По-друге, історія з Азазелем пов'язана з дискваліфікацією священників через нечистоту й незаконні претензії вважати Другий храм мостом між небом і землею (там само, с. 142). По-третє, у зв'язку з цим у Книзі Стражів наголошено на непридатності Єрусалиму як місця небесного восходження. З цієї причини священники вже не можуть мати досвіду присутності Бога, навіть якщо ввійдуть у земний храм (там само, с. 142). По-четверте, як наслідок, Єрусалимський храм не є територією одкровення, тож для його одержання необхідне восходження (там само, с. 142; 149). По-п'яте, йдучи за девторономічною традицією, Енох для восходження обирає не Єрусалим, а Дан (там само, с. 143).

⁵⁴ На думку Гіммельфарб, Рід і Гана, звернення до Бога з проханням про упалих Стражів, перетин усіх сакральних просторів і предстояння перед Богом у Свята Святих (1 Еноха 12-16) – яскравий цьому приклад. Див.: M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 20; Y. Reed. *What the Fallen Angels Taught*, с. 74, 95-97; P. Hun. *The Book of Watchers and the Book of Daniel Apocalypses*, с. 147; Ryan E. Stokes. *The Throne Visions of Daniel 7,1, Enoch 14, and the Qumran Book of Giants (4Q530): An Analysis of Their Literary Relationship // Dead Sea Discoveries 15 (2008) 340-358.*

⁵⁵ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 28.

притаманні зусилля⁵⁶. Звістка ж для переписувачів була така: благочестивий писар заслуговував на деякі привілеї священників⁵⁷.

А. Райт спростовує теорію критики священства як передумову для написання Книги Стражів⁵⁸. Головною метою 1 Еноха 1-16 він вважає насамперед демонстрацію гріха ангелів та наголошення на його походженні, а лише потім – показ гріхопадіння людини⁵⁹. Дослідник доводить, що Книга Стражів розширює розповідь про синів Божих у Бут 6, щоби представити багатогранне пояснення проблеми гріха⁶⁰. Євреї мали усвідомити, що за агресією язичників, моральним падінням еліти або ж особистою одержимістю стоять надприродні сили зла⁶¹.

Трансформація ролі священства і його нова якість за часів Макавеїв, у Книзі Юдити, Завіті Мойсея та Завіті дванадцяти патріархів також були предметом наукових досліджень.

Дебора Рук, Бредфорд Гаммел і Гельмут Енгель і вказують на те, що правління Селевкідів стало сутінками цадокітського священства і світанком нової священничої родини Макавеїв⁶². Д. Рук наголошує, що парадигма, в якій ідеальна модель первосвященства поєднувала в одній особі політичну і релігійну владу, здобула найбільше теоретичне осмислення в Ізраїлі в період після Вавилонського полону⁶³. Приводом для цього послужило загострення політичної ситуації в часи Макавеїв, що вплинуло на переосмислення змісту Псалма 109:4 в інверсійному порядку⁶⁴. Як наслідок, теорія набула історич-

⁵⁶ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 20; Y. Reed. *What the Fallen Angels Taught*, с. 74; P. Hun. *The Book of Watchers and the Book of Daniel Apocalypses*, с. 147; R. Stokes. *The Throne Visions of Daniel 7,1 Enoch 14, and the Qumran Book of Giants*. Енох не стверджує, що небо – це храм.

⁵⁷ M. Himmelfarb. *A Kingdom of Priest*, с. 30.

⁵⁸ A. Wright. *Breaching the Cosmic Order*, с. 51-52.

⁵⁹ Там само, с. 140.

⁶⁰ Там само, с. 240.

⁶¹ Там само.

⁶² Deborah W. Rooke. *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel*. Oxford: OUP 2000, с. 266; Bradford Hummel. *An Analysis of the Historiography of 1 Maccabees: A Key to Understanding the Background of the Hasmonean Period*: PhD thesis. Southwestern Baptist Theological Seminary 1996, с. 227-229. Г. Енгель зазначає, що 1 Макавеїв – це єдина книга в усьому Святому Письмі, в якій історія початку Хасмонеїської династії первосвященників і правителів подана з їхнього власного погляду і з неприхованою симпатією. Див.: Гельмут Енгель. *Книги Маккавейские: Первая Маккавейская // Ведение в Ветхий завет под редакцией Эриха Ценгера*. Москва: ББИ св. апостола Андрея 2008, с. 419.

⁶³ D. Rooke. *Zadok's Heirs*, с. 268.

⁶⁴ М. Тревес та М. Естур стверджували, що зміст цього псалма співвідноситься із Симоном Макавеем: Marco Treves. *Two Acrostic Psalms // Vetus Testamentum* 15 (1965) 81-90; Michael A. Astour. *Melchizedek (Person) // The Anchor Bible Dictionary* (electronic edition). New York: Doubleday 1992, с. 687.

ного втілення. Селевкідський цар відзначив п'ятого сина Маттатії Йоната (1 Мак 2:5) за успіхи в політиці та веденні війни тим, що подарував йому посаду юдейського первосвященника⁶⁵. Це започаткувало династію, в якій світська і сакральна влади зосереджені в одній особі. Адже рід Йоната мав безпосередній зв'язок зі священством, але не з первосвященничою діяльністю. Хоча Д. Рук вказує на те, що в принципі узгоджується зі змістом Пс 109:4, у псалмі не йдеться про особу, священничий стан якої є свого роду підставою для дарування *ex officio* царських прерогатив. Навпаки: царський статус є ключовим моментом при наділенні *ex officio* священничою діяльністю⁶⁶. Також не випадковим є взаємозв'язок панегірика, присвяченого первосвященникові Симону (1 Мак 14:4-15), зі змістом Псалма 71, де очевидна ідеалізація лідерів із роду Макавеїв⁶⁷.

Детальний опис діяльності первосвященства у Другій книзі Макавеїв з урахуванням політичних реалій тієї епохи представили Джонатан Голдштейн і Деніел Шварц⁶⁸. На відміну від розглянутої раніше літератури, автор Другої книги Макавеїв, говорячи про часткове відновлення прерогатив у культовій сфері, не використовує відомого нам словосполучення βασιλειον ιεράτευμα, а скорочує його до ιεράτευμα (2:17)⁶⁹.

Згідно з Дж. Вандеркамом, перевага Левія червоною ниткою проходить через Завіт дванадцяти патріархів⁷⁰. Діксон Слінгерленд припускає,

⁶⁵ Дж. Вандеркам. *Введение в ранний иудаизм*, с. 77; D. Rooke. *Zadok's Heirs*, с. 302.

⁶⁶ D. Rooke. *Zadok's Heirs*, с. 290.

⁶⁷ Там само, с. 298; Б. Гаммел стверджує, що вказівка на ревність Фінееса посилювала первосвященничий статус Макавеїв (1 Мак 2:54). Такі порівняння не тільки узаконювали дії Маттатії у повстанні, а й акцентували увагу на ідентичності ситуації, що спричинила благовоління згори на отримання первосвященства (див.: V. Hummel. *An Analysis of the Historiography of 1 Maccabees*, с. 229). М. Брутті наголошує на політичному забарвленні первосвященства у догасмонейський період (за одним лише винятком, імена первосвященників відсутні), що докорінно відрізняється від змісту й акцентів Другої книги Макавеїв (див.: Maria Brutti. *The Development of the High Priesthood During the pre-Hasmonean Period* [= Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 108]. Leiden: Brill 2006, с. 77-79). Детальне обговорення питань, пов'язаних з історією гасмонейського священства, див.: Vasile Babota. *The Institution of the Hasmonean High Priesthood Supplements to the Journal for the Study of Judaism* 165. Leiden: Brill 2014.

⁶⁸ Jonathan A. Goldstein. *II Maccabees: A New Translation with Introduction and Commentary* [= The Anchor Bible, 41A]. New York 1983; Daniel R. Schwartz. *2 Maccabees* [= Commentaries on Early Jewish Literature]. Berlin: Walter de Gruyter 2008.

⁶⁹ Спробу виявити й пояснити причини такої зміни див.: Володимир Лукін. «βασιλειον ιεράτευμα» (Вх 19:6а): Відображення впливу релігійно-політичної ситуації на перекладацькі нюанси в Септуагінті // *Слово живе й діяльне* (Євр 4:12): Біблійні дослідження, Захід і Схід: підходи, виклики та перспективи / за ред. Галини Теслюк. Львів: В-во УКУ 2017, с. 67-76.

⁷⁰ Дж. Вандеркам. *Введение в ранний иудаизм*, с. 123 (ми дотримуємося першої гіпотези про походження книги Завіту дванадцяти патріархів, представленої на с. 122-123).

що першоджерелом цього є підтримка священничої генеалогії⁷¹. Знаки вияву симпатії до Левія очевидні, і вони вказують на левітів як на можливих авторів книги⁷². Важливість первосвященства виступає на перший план. Джон Луїс наголошує на ролі Левія як священника та вказує на критику священства як на одну з ознак книги, характерну майже для всієї літератури періоду Другого храму⁷³.

Щодо розуміння священства в Завіті Мойсея, то, на думку Теодора Фрізена, в цьому документі присутня критика гасмонеїського священства⁷⁴. З іншого боку, Лестер Греббі стверджує, що складно визначити хронологічний аспект претензій, які висували до священства, тобто чи йдеться про колишні часи, чи про діюче священство⁷⁵.

Висновки

Наш екскурс-аналіз лише окреслив злегка контури ідеологічно-історичної ситуації, за якої (чи майже одночасно з якою, але не окремо від неї) зароджувалось і закріплювалось розуміння новозавітного священства.

Науковці показали зміщення акцентів у представленні священства в неканонічній літературі міжзавітного періоду. У випадку з кумранітами відбувалася його спіритуалізація, реінтерпретація з урахуванням обов'язковості обрядових викладів, з яскраво вираженою сектантською ізольованістю, замкнутістю й зосередженістю на своїй спільнотності, а також критикою офіційного культу. Це свого роду неприкритий релігійний політизм.

Дослідники також засвідчують розширення меж священства та серйозні зміни умов жрецтва (книги Сираха, Ювілеїв, 1 Еноха), не заперечуючи культового призначення коліна Левія (Книга Ювілеїв). Крім того, відзначено й політичне забарвлення ролі первосвященника (Книга Макавеїв). І в цьому випадку політичну складову священства подано експліцитно, а не імпліцитно.

Науковці зафіксували зміну й у богослов'ї священства, яка помітна на сторінках майже всієї літератури періоду Другого храму: це критика офіційного культу і священства (1 Еноха, Завіт Левія). Важливо наголосити:

⁷¹ Dixon Slingerland. The Nature of nomos (Law) within the Testaments of the Twelve Patriarchs // *Journal of Biblical Literature* 105/1 (1986) 47-48.

⁷² Там само, с. 43.

⁷³ John Eron Lewis. *Ancient Jewish Attitudes Toward Sexuality: A Study of Ancient Jewish Attitudes Towards Sexuality as Expressed in The Testaments of the Twelve Patriarchs*: PhD thesis. Temple University 1987, с. 91, 146, 166, 167; особливо див. с. 145-169.

⁷⁴ T. Vriezen, A. S. van der Woude. *Ancient Israelite and Early Jewish Literature*. Leiden: Brill 2005, с. 608-609.

⁷⁵ L. Grabbe. *Judaic Religion in the Second Temple Period*, с. 75.

в одному випадку визначальну роль генеалогії як умови допуску до священства відкинено (1 Еноха), а в іншому – наявність генеалогії та дотримання Тори є обов'язковими (Книга Сираха).

На жаль, трансформація особливостей ритуальної складової священства і його операційного імперативу не отримала належної уваги в працях дослідників. Крім того, світоглядні установки й ідеологічні мотиви авторів документів часто незрозумілі або ж приховані, і їх рідко коли пояснено.

Volodymyr Lukin

**THE PRIESTHOOD IN THE SECOND TEMPLE PERIOD:
A SHORT EXCURSUS-ANALYSIS**

The study deals with changes in theology of the priesthood in non-canonical texts of intertestamental literature. The author identifies, concretizes and discloses the ways these texts have influenced and transformed the national understanding of the priesthood. The excursus-analysis shows the historical and theological circumstances in which the idea of the New Testament priesthood was formed.

Keywords: priesthood, high priest, angel, covenant, Zadok, Aaron, temple.